

ВЕНДІ ЛАУЕР

Christ Michaela. Die Dynamik des Tötens: Die Ermordung der Juden in Berditschew. Ukraine 1941–1944. – Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. – 352 s.

ISBN: 978-3-596-19185-7*

У цьому локальному пізнавальному дослідженні теми масового насилля під назвою «Динаміка смертей: вбивства євреїв у Бердичеві. Україна, 1941–1944 роки» Міхаела Кріст зосереджує увагу на українському місті Бер-

дичеві – головному центрі єврейської культури і життя, що припинило існувати після 15 вересня 1941 р., коли третину єврейських жителів міста було розстріляно. Основним історичним підходом до вивчення цієї теми є місцеві дослідження, особливо у контексті вивчення історії Голокосту. Нині багато докторантів пишуть дисертації про певне європейське місто у період 1930–1940-х рр., оскільки наявна значна кількість документів, а часові та географі-

* Рецензію вперше надруковано у: *MEDAON – Magazin für jüdisches Leben in Forschung und Bildung.* – 2013. – 7. Jg., Nr. 12. – S. 1–4, http://medaon.de/pdf/MEDAON_12_Lower.pdf. Переклад з англійської Сергія Коломійця.

чні рамки можна чітко позначити катаклізмами, які відбулися у період з 1933 по 1945 рр. Труднощі виникають під час прийняття рішення щодо вибору тем на основі емпіричного матеріалу, а також, у контексті теорії, щодо того, як зробити своє дослідження конкретного випадку ґрунтовнішим, ніж будь-яке інше.

Кріст, котра здобула освіту в галузі культурології, педагогіки та політології і здебільшого працює як соціолог, пропонує дослідження конкретного випадку, яке вирізняється значною мірою оригінальним міждисциплінарним підходом. Вона проливає світло на нові обставини Голокосту в Бердичеві, використовуючи відомості з різних історичних джерел та значні наукові напрацювання Харальда Вельцера, Альфа Людтке, Гайнріха Попітца, Мішеля Фуко, Франка Голчевські та ін. Дослідження Кріст стосується загальних концептуальних та теоретичних питань насильницької поведінки, соціальних структур, чинників та динаміки їх взаємодії. Автор розглядає різні грані масового вбивства очима історика, антрополога та соціолога. Ключовим її твердженням є те, що масове винищення євреїв у Бердичеві, яке стало частиною того, що сьогодні у світі відоме як «Голокост від куль» на «кривавих землях», призвело до таких змін у громаді міста, які історики ще не виявили або залишили поза увагою як банальні чи самоочевидні. Що відбувається після знищення і буквального стирання з лиця землі успішної єврейської громади разом з десятками синагог, молитовних будинків, виробничих об'єктів та хасидськими традиціями?

Кріст пояснює, що біологічний досвід переживання феномена насилля, як з боку тих, кому було завдано біль, так і тих, хто його завдавав, слід зрозуміти глибше. Умови, в яких вчиняється насилля, також мають ключове значення. Природне середовище та спорути, в яких чинилося насилля, самі по собі впливають на подальшу історію більше, ніж донині визнавали. Кріст вивчає, зокрема, єврейське гетто, місця масового вбивства (наприклад, летовище поблизу Бердичева) та міські громадські будівлі, котрі маркували, але водночас і відокремлювали одне від одного євреїв, українців, росіян, німців та поляків. Її дослідження спирається здебільшого на німецько- та англійські джерела, у тому числі на нацистські документи періоду війни, а також на повоєнні особисті свідчення німців, євреїв та українців. Що ж до опублікованих джерел, то авторка часто звертається до наявної наукової літератури, на основі якої подає базові історичні відомості.

Книга складається з чотирьох частин: 1) вступ; 2) основні тези дослідження; 3) динаміка вбивств; 4) висновки. Третій розділ, який є основною частиною, становить близько вісімдесяти відсотків загального обсягу книги. У вступному слові щодо методики дослідження Кріст пропонує корисний та глибокий аналіз обмежень і можливостей, що існують у контексті локальних досліджень, які вимушені ґрунтуватися на розрізаних, неповних матеріалах із джерел. Замість того, щоб відмовитися від особистих документів («его-документів») чи усних свідчень як надто упереджених, Кріст цінує їхню суб'єктивність. Не можна зрозуміти фізичний та емоційний досвід страждань, їхній трансформуючий резонанс, а також їхнє сприйняття після війни (це все – підтеми її дослідження), не ознайомившись близько зі свідченнями, зафіксованими Фондом візуальної історії університету Південної Каліфорнії, які використовує авторка.

Окрім того, Кріст критично ставиться до підходів, що відмовляються від описання звірячих злочинів Голокосту. Априорна думка, що певна подія «є такою, яку неможливо описати», стає на заваді намаганням конкретніше встановити, що, насправді, можна описати, а що – неможливо (с. 27). Це – ключова відмінність, на якій базується праця Кріст, котра подає насичений опис убивств. Питанням про те, що можна або про що слід розповідати, яке ґрунтується на проблемах етики, філософії, моралі, культури та емпірики, присвячено великий пласт літератури (зокрема, праці Сьюзен Зонтаг, Сола Фрідлендера, Дена Стоуна, Берела Ланга). Кріст могла б подати ретельніший огляд цієї дискусії, започатковуючи власний підхід, особливо з огляду на те, що її текст потенційно орієнтований на широку аудиторію. Авторська оцінка «просторового повороту» і дослідження, викладене в основній частині, як підґрунтя її аналізу, є більш повними. Колоніальний геноцид, учинений нацистами на Сході, зокрема, в таких містах України, як Бердичів, значною мірою ґрунтувався на двох ідеологічних догмах – расі та просторі. Проте яким чином ця ідеологія вплинула на події місцевого рівня, у тому числі у місцях убивств, не було достатньо проаналізовано, і дослідження Кріст відсилає нас у цьому напрямку.

Автор зазначає, що тема насилля є недослідженою здебільшого через те, що акти насилля вважалися самоочевидними. Тим не менш, хоч би яким настрашливим було вивчення жорстоких звірств (як-от відтинання статевих органів), воно виявляє важливі симво-

лічні значення і також може розглядатися у контексті різних причин та мотивів насильницької поведінки окремих людей та груп. Жак-ліві вчинки мали форму ритуалів і були демонстрацією влади з боку звичайних людей. Як довели антропологи і нагадує нам Кріст, насилля завжди було звичною формою самовиразу. Автор також зазначає, що насилля «immer beides: produktiv und destruktiv. Im gleichen Moment, in dem das eine zerstört wird, entsteht etwas anderes» («завжди має подвійну природу: воно і продуктивне, і руйнівне. У той момент, коли щось руйнується, постає щось нове», с. 34). Проте наприкінці її праці стає зрозуміло, що було зруйновано, але не зрозуміло, що було створено. Чи можна цю діалектичну логіку застосувати до Голокосту, та ще й у спосіб, який бере до уваги досвід усіх учасників цієї історії – жертв, злочинців та очевидців?

Окрім сміливого аналізу, ця книга пропонує читачеві яскраве відтворення різанини, яка сталася 15 вересня 1941 р., та подій, що відбулися одразу після неї. Точна кількість євреїв, убитих того дня, невідома, приблизно 15 тисяч єврейських чоловіків, жінок та дітей. Тут Кріст вдало використовує матеріали повоєнного періоду щодо розслідування діяльності 45-го батальйону поліції охорони порядку – головного підрозділу, який вчиняв убивства в Бердичеві та в інших місцях України. Авторка по-іншому подає цю подію. Вона описує не лише те, як німці організували зачистку гетто та масові розстріли, а й реакцію на ці події євреїв-жертв, місцевих свідків і колаборантів. Кріст не просто зазначає, що євреїв було пограбовано. Вона ретельно й детально описує, як це було зроблено і що це означало. Яке найцінніше майно євреї принесли із собою? За кілька митей до убивства у них також відібрали документи, які посвідчували їхню особу. Вона пише: «Man nahm ihnen nicht nur, was ihnen gehörte, sondern auch das, was zu ihnen gehörte» («У них забрали не просто майно, яке перебувало в їхній власності, а й те, що було їхнім, що визначало саму їхню суть», с. 182).

Показовою категорією у праці Кріст є динамізм, важливість темпу подій. Фактично, цю тему в книзі висвітлено ґрунтовніше, ніж теми тіла та простору (хоча вони взаємопов'язані), і, в кінцевому підсумку, автор пояснила та підсилила загальну тезу про важливість динамізму. На думку Кріст, зачистку гетто, яка передувала масовим розстрілам, німці навмисно здійснили швидко, щоб дезорієнтувати й загнати у пастку єврейських жителів перед тим, як

перевезти їх до місця вбивства. Коли євреїв було зібрано в одному місці під охороною, темп дій сповільнився. Жертви провели багато годин в очікуванні своєї смерті, і це також було формою приниження й тортур. Далі темп почав знову наростати, вже на місці розстрілу. З погляду німців, убивства необхідно було здійснити швидко з огляду на масштаби операції. До того ж жертви могли відреагувати на те, що відбувається, і вчинити опір. Багато авторів, починаючи з Рауля Гілберга, описали ці етапи, однак Кріст дає методологічне пояснення важливості часу, висвітлюючи поведінку як німців-убивць, так і євреїв-жертв. Також дослідниця стверджує, що місцевих українців влаштовували такі часові рамки операцій. Адже єдиною можливістю пограбувати опустіле гетто були години хаосу під час його прискореної ліквідації й одразу після того, коли німці вивезли євреїв на страту.

Кріст викладає матеріал зворушливо, а її текст сповнений співчуття та турботи. Вона багато посилається на записані вже наприкінці минулого сторіччя свідчення євреїв, котрі вижили, та свідків українців, і, отже, мала би проаналізувати ці джерела не лише у вступному розділі, присвяченому питанням методології, а й у відповідних місцях свого дослідження. Адже антисемітську «мову» злочинців («полювання» на євреїв та «постріли милосердя») було ґрунтовно проаналізовано, натомість поза увагою залишилися вислови і тропи, вжиті у свідченнях жертв і очевидців.

У початковій та прикінцевій частинах свого дослідження Кріст зазначає, що місто Бердичів трансформувалося внаслідок насильства. Але як саме? Як виглядає карта Бердичева сьогодні порівняно з 1941 р.? Якими були погляди українців щодо їхніх сусідів-євреїв у той час і якими вони є зараз? Чи сталося щось позитивне у результаті цієї негативної події? Знищення третини населення, як авторка слушно наголошує, є колосальною зміною, але незрозумілим залишається вплив такої зміни на місто та його жителів.

Попри зазначені вище критичні зауваження, нашій увазі запропоновано дуже оригінальне дослідження, яке спонукає читача замислитися. Уже написано чимало історичних досліджень місцевого рівня, але небагато з них пропонують новий погляд на явище масових убивств, ефективно поєднуючи аналіз вчинків німців і євреїв, котрі стали відповідно вбивцями та жертвами. Це новаторське, змістовне дослідження варто перекласти іншими мовами.